

KLEIO

ZESDE JAARGANG
NUMMER 6

1965

VERENIGING VAN GESCHIEDENISLERAREN
IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR:

DRS. N. J. MAARSEN, *voorzitter*; *H. Ravesteijnplein 89, Rijswijk, tel. 070-98 5402*
H. DE RUYTER, *1e secretaris*; *Kon. Wilbelminalaan 22, Leidschendam,*
tel. 01761-3657

MR. DR. M. B. VAN DER HOEVEN, *2e secretaris*; *L. Heynrickstraat 26h, Amers-
foort, tel. 03490-17280*

W. PABST, *penningmeester*; *Bovenkruierlaan 17, Rotterdam 12, tel. 010-184884,*
postrekening 128701 t.n.v. de penningmeester der V.G.N.

ZR. DRS. A. J. M. ALKEMADE, *Rotterdam*

DRS. P. P. J. VAN CASPEL, *Drachten*

DR. F. DROST, *Arnhem*

DR. P. A. M. GEURTS O. F. M., *Leiden*

DR. B. A. VERMASEREN, *belast met de buitenlandse betrekkingen*;
Willem III laan 36, Breda

CONTRIBUTIE: *f 12,50 per kalenderjaar, het abonnement op 'Kleio' inbegrepen*;
het blad verschijnt 6 x per jaar

LEDENADMINISTRATIE:

*De ledenadministratie berust bij MR. DR. M. B. VAN DER HOEVEN, L. Heynrick-
straat 26h, Amersfoort, tel. 03490-17280. Aangiften en afschrijvingen aan dit adres.*
*Bij aangifte wordt dringend verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, be-
voegdheid, huisadres, telefoon- en netnr., adres van school van hoofdbetrekking*

COMMISSIES:

ORGANISATIECOMMISSIE VOOR GESCHIEDENISDIDAKTIK

Leden: DRS. D. DE BOER / A. C. BOONSTRA / DRS. P. P. J. VAN CASPEL /
DR. P. F. M. FONTAINE / P. KLIJNSMA / H. E. DE WOLFF
Secretaresse: MEJ. DRS. E. M. FREITAG, *Meander 571, Amstelveen,*
tel. 02964-10735

COMMISSIE POSTACADEMIALE FORMING

Leden: DRS. H. J. NANNEN, *voorzitter* / DRS. G. VAN ROON, *vice-voorzitter*
Secretaresse: MEJ. DRS. J. G. BERPELO, *Ottoburgstraat 43, Rijswijk, tel. 070-118229*
Penningmeesteresse: MEJ. DRS. F. H. ABAS, *giro 527314 t.n.v. penningmeesteresse*
Commissie Postacademiale vorming der V.G.N., Den Haag

PROPAGANDACOMMISSIE:

Leden: DR. F. DROST / P. J. A. SCHWIEBBE

Secretaris: K. ZELDENRUST, *Heydaalstraat 8, Eindhoven, tel. 04900-65140*

KLEIO

Orgaan van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland (V.G.N.)

Redactie: Leden: DR. P. A. M. GEURTS / DRS. H. J. NANNEN / DR. D. J. ROORDA /
G. WIJLING

Secretaris: DRS. A. C. H. J. VANNOORT, *Oranjelaan 101, Lisse, tel. 02530-4527*
Secretaris Raad van Beheer Kleio-Didactica: G. WIJLING, *Oranjeplein 8, Haarlem,*
tel. 02500-13405

Abonnement voor leden gratis; voor niet-leden f 9.— per kalenderjaar, opgave aan
MR. DR. M. B. VAN DER HOEVEN, *L. Heynrickstraat 26h, Amersfoort,*
tel. 03490-17280

Uitgave: VAN GOOR ZONEN, *postbus 290, 's-Gravenhage*

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland
(V.G.N.)

ZESDE JAARGANG - NUMMER 6 - DECEMBER 1965

HET NIEUWE EINDEXAMENREGLEMENT EN DE NIEUWE LEERPLANNEN

Mijn openingswoord ter didactiekconferentie bestond dit maal niet, zo als gewoonlijk, alleen uit groet en dank. Gezien de beweging, die de aankondiging van het nieuwe eindexamenreglement en van de nieuwe leerplannen hier en daar veroorzaakt had, leek het mij goed toe de bijeenkomst van zo vele VGN-leden te benutten voor een uiteenzetting over de totstandkoming van het aangekondigde eindexamenreglement, over de verschillen in formulering tussen het aangekondigde reglement en het voorstel der Vereniging, over de wijze van aankondiging en over de plannen van het bestuur de toepassing van het nieuwe reglement waar nodig en nuttig, maar daar dan ook zo veel mogelijk te begeleiden.

De totstandkoming van het aangekondigde eindexamenreglement

Op een ledenvergadering van de VGN in 1961 werd aan de heer P.A.M. Geurts de opdracht verstrekt een onderzoek in te stellen naar de wenselijkheid van herziening der eindexameneisen. De heer Geurts vond de heren C.J. Canters en J.A.J. Jousma bereid met hem in commissie te gaan. Begin 1962 bracht deze commissie rapport (het z.g. rapport-Geurts) uit. Haar voornaamste voorstel was de examencaesuur te verleggen naar 1870, haar voornaamste argument de noodzaak van beklemtoning der jongste geschiedenis.

Op de ledenvergadering van 1962 kwam het tot een eerste gedachtenwisseling over het rapport-Geurts: het was een éérste gedachtenwisseling en het lag dan ook voor de hand, dat over een zo gewichtige aangelegenheid nog geen besluit genomen werd.

Intussen was het voor het bestuur reeds ter ledenvergadering duidelijk geworden, dat zo snel mogelijk de discussie moest worden voortgezet: het vond de didactiekcommissie bereid de zaak opnieuw aan de orde te stellen op de traditionele didactiekconferentie in het najaar. Ten einde de discussie zo veel mogelijk allure te geven besloot de didactiekcommissie de deelnemers niet slechts het rapport-Geurts te zenden, maar ook een eigen herzieningsvoorstel; dit voorstel hield in examen over een aantal bijzondere onderwerpen, te kiezen uit de gehele op school behandelde stof; de voornaamste argumenten waren: ook andere stof dan na 1789 kon van belang zijn voor de leerlingen van de bovenbouw, de leraar werd bevrijd van de angst voor onvolledige behandeling

van de 19e en 20e eeuw.

Volledigheidshalve dient nog vermeld, dat ook een voorstel van de Amsterdamse didactiegroep de conferentiegangers werd voorgelegd: dit voorstel behelsde behoud van de klassieke caesuur en uitdunning van de stof.

Het thema stond zo zeer in het middelpunt der belangstelling, dat de conferentie in reprise moest gaan... Op die beide conferenties richtte de discussie zich vooral op het rapport-Geurts en het voorstel van de didactiekcommissie. Ook op deze conferentie werd - uiteraard: het was geen ledenvergadering - geen besluit genomen.

De vele meningen en standpunten ter conferentie verkondigd gaven beide commissies ruim stof tot denken en zij besloten dit denken gezamenlijk te doen: dit leidde tot het zo gelukkige compromis-voorstel van bijzondere onderwerpen én jongste geschiedenis.

Het bestuur verklaarde zich met het voorstel accoord en besloot het ter goedkeuring aan de algemene ledenvergadering voor te leggen. Dit gebeurde in het voorjaar van 1963. Na een spannende discussie werd het voorstel met geringe wijzigingen door de ledenvergadering aangenomen (voor de tekst ervan verwijs ik naar „Kleio”, 6e jrg., no. 4, p. 105). Tevens kreeg het bestuur de opdracht het voorstel de staatssecretaris aan te bieden.

Gedurende het najaar van 1963 deed het bestuur pogingen bij de staatssecretaris een audiëntie te verkrijgen. Deze liet echter meedelen, dat hij het op prijs stelde, indien het bestuur van de VGN eerst een bezoek bracht aan de inspecteur-generaal van het onderwijs, de heer M. Goote. Eind februari 1964 kwam het inderdaad tot een gesprek met de heer M. Goote; deze was zeer belangstellend en adviseerde het bestuur het voorstel schriftelijk bij de staatssecretaris in te dienen. Dit advies werd op 2 maart opgevolgd; aan het verzoek om invoering voegde het bestuur de wens toe, dat zulks zou moeten gebeuren zo snel mogelijk en liefst al in 1966.

Lange tijd werd niets vernomen, en hoewel het vermoeden bestond, dat het voorstel van de Vereniging ten departemente in behandeling was, vond het bestuur het toch geraten te rappeleren. De secretaris verstuurde het rappel in juni van dit jaar en bracht tevens hierin de wens tot uitdrukking het tijdstip van invoering te verschuiven naar 1967....

Plotseling kwam toen het persbericht, dat schoolleiders en geschiedenisleraren moest voorbereiden op o.m. het nieuwe eindexamenreglement.

De verschillen in formulering tussen het aangekondigde reglement en het voorstel van de Vereniging

Vergelijkt men de tekst van het aangekondigde KB met die van het Verenigingsvoorstel, dan vallen terstond drie verschillen in het oog.

Ten eerste wordt in het aangekondigde KB gesproken over „... ten minste zes ... onderwerpen...”. Het bestuur was bekend met het streven een minimum-aantal in het besluit op te nemen en heeft zich daartegen verzet: omdat het niet eigenmachtig verandering wilde brengen in een besluit van de ledenvergadering en omdat het de mening huldigde, dat de zo aantrekkelijke vrijheid,

die het voorstel de leraren gaf, door de genoemde toevoeging zou worden ingeperkt; bovendien was het allerm minst denkbeeldig, dat „ten minste zes” weldra zou worden opgevat als „zes”. - Nu de toevoeging er toch ingekomen is, wil ik niet nalaten te wijzen op de positieve zijde ervan: het geeft - in de periode van experimenteren, die komen gaat - een eerste aanwijzing omtrent de omvang der bijzondere onderwerpen.

Ten tweede wordt in het KB gesproken over de „...economische, sociale en culturele aspecten...”, die „...naast het politieke...” „...tot hun recht dienen te komen”. Ook van dit streven was het bestuur op de hoogte en ook hiertegen heeft het zich verzet: op bovengenoemde gronden. - Ook nu wil ik niet nalaten te wijzen op de positieve zijde van deze toevoeging: het geeft een eerste aanwijzing omtrent de inhoud der bijzondere onderwerpen.

Wat die inhoud betreft: inmiddels heeft de staatssecretaris bekend gemaakt, dat de onderwerpen, als dit voor een juiste behandeling ervan nodig is, zich „mede” mogen uitstrekken over de laatste halve eeuw.

Ten derde: in het voorstel stonden de bijzondere onderwerpen voorop en stond „de halve eeuw” in het tweede gelid. Dit is nu omgekeerd, echter zonder dat het bestuur ooit is meegedeeld, wat het motief van de omkering is geweest. M.i. moet dit zo geïnterpreteerd worden, dat ook hier een eerste aanwijzing is gegeven en wel voor de behandeling van de stof in de onderbouw. - Ik veronderstel, dat deze omkering niet bedoeld is als een toekenning van voorrang aan de geschiedenis der allerlaatste tijd; mocht blijken, dat dit nochtans het geval is, dan dient de Vereniging, opgericht ter behartiging van de belangen van het geschiedenisonderwijs, zich daartegen met alle middelen te verzetten.

De wijze van aankondiging

Het is zonder meer duidelijk, dat de plotselinge aankondiging, zo laat gedaan, niet elegant geweest is. Voor dit gebrek aan elegantie is de staatssecretaris verantwoordelijk, maar een deel van die verantwoordelijkheid dient mee gedragen door het bestuur, dat in het rappel invoering in 1967 bepleitte. - Het bestuur staat voor die verantwoordelijkheid: het heeft steeds gewenst snelle invoering gecombineerd met een soepele toepassing van het nieuwe reglement in de aanloopjaren. Het bestuur hoopt en verwacht, ook nu voor 1967 de juridisch minder fraaie weg der facultatiefstelling is gekozen, dat in de komende jaren soepelheid kenmerkend zal zijn voor het beleid in deze van de inspectie en via haar van de colleges van gecommitteerden en deskundigen.

Immers nog veel zal moeten gebeuren. Bestaande boeken zullen moeten worden getoetst op hun bruikbaarheid binnen het nieuwe bestel: sommige zullen niet langer voorkomen op de lijst der gebruikte leermiddelen, andere zullen worden herschreven; zeker zullen nieuwe naast de oude verschijnen. - Er zal een traditie moeten worden gevormd van hetgeen van die laatste halve eeuw moet worden behandeld en hoe dat moet worden behandeld (cursorisch of capitoselectief). - Ook zal zich een traditie moeten vormen m.b.t. de omvang en de inhoud der bijzondere onderwerpen; speciaal die onderwerpen, die nooit anders dan in de lagere klassen werden behandeld, zullen op een geheel

nieuwe wijze moeten worden benaderd...

Ik zou alle betrokkenen willen adviseren: haast U langzaam, kiest allereerst de onderwerpen uit de U zo bekende stof der 19e eeuw, bereidt rustig andere onderwerpen voor en gaat eerst na rijp beraad en doordenking tot behandeling over. Zoekt streeksgewijs contact met collega's, want op deze uitdaging past het antwoord van een voortreffelijk samenspel!

Plannen van het bestuur

Het bestuur zal alles doen om de nieuwe ontwikkeling te begeleiden en waar nodig steun te bieden.

Het heeft reeds initiatief genomen tot een inventarisatie van hetgeen in Nederland op het terrein der capita-selecta-methode wordt gepresteerd: docenten, die bij voorkeur deze methode gebruiken, zal worden verzocht zo uitvoerig mogelijke inlichtingen te verschaffen. Auteurs zullen worden aangemoedigd kleinere bijdragen in „Kleio”, grotere in de reeks „Kleio-Didactica” te publiceren.

Binnenkort zal de Raad van Beheer van „Kleio-Didactica” een bibliografie der geschiedenisdidactiek publiceren, waarin o.a. litteratuur over de capita-selecta-methode staat vermeld.

Het bestuur zal pogingen in het werk stellen tegen te gaan, dat een stortvloed van haastige publicaties over de docenten zal losbreken. Mogelijkerwijs zal de VGN niet zonder aandeel zijn in wat voor leraar en leerling gaat worden geschreven.

Ik hoop, dat de Vereniging bij al deze activiteiten nauw zal kunnen samenwerken met de historische sectie van het CPS en met de Historische Kring.

En na al deze woorden en uitweidingen:

Wat een grootse mogelijkheid al zo lang levende wensen te vervullen!

Dat wij ons die niet laten ontgaan!

N. J. Maarsen
Voorzitter

* * *

Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen

Groep Nederland
van het

International Committee of Historical Sciences

Op zaterdag 28 mei 1966 zal een congres gehouden worden in het gebouw van de universiteit te Leiden.

Belangstellenden kunnen nadere gegevens verkrijgen en tevens geïnformeerd worden over de doelstellingen en activiteiten van bovenvermeld comité door opvragen van een circulaire. Administratie: Melkpad 25, Hilversum.

Nu themata tot de eindexamenstof-geschiedenis gaan behoren, kan ook plaatselijke geschiedenis, waarvan hieronder een voorbeeld, geëxamineerd worden.

Redactie

DE DRUIVEN DER GRAMSCHAP

Het werkmilieu van de Haarlemse arbeidende klasse in
de tweede helft der 19e eeuw

A. De fabrieksmoloch

„Men ziet de oneindige jammer van honderdduizenden menselijke wezens voor zich opleven, hun grauwe aangezichten, hun diepe oogen getekend met den stempel der afzichtelijke gebiedster, wie allen zonder kans op bevrijding toebehoorden: de ellende”.

Ook in de Spaarnestad marcheerden de Haarlemse anonymi mee in dit leger van de schande. Hun leven en werken van alle dag werd opgeofferd aan de fabriek voor nauwelijks een handvol geld. In het midden der 19e eeuw was volgens onze begrippen de arbeidsduur buitensporig lang. In de klei verwerkende bedrijven te Franeker werd gewerkt van 's morgens 2 tot 's avonds 10 uur. In Leiden was een werktijd van 15, 16 en 17 uur gewoon, en in de Zaanstreek werd 14 tot 16 uur per dag gesteend voor brood.

In Haarlem kende de arbeider eveneens geen probleem van vrije tijdsbesteding. De gemiddelde arbeidsduur in alle stedelijke fabrieken was 10 à 12 uur. Deze excessieve lange werkdag is in de loop van de gehele negentiende eeuw gehandhaafd. Nog in 1890 berichtte de Kamer van Koophandel en Fabrieken aan de Staatscommissie van Enquête, dat de duur van de arbeid hier 12 uur per etmaal bedroeg. Volgens de enquête van 1841 liep 's zomers de arbeidstijd bij Th. Wilson (katoenfabriek) van 6 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds. 's Winters begon men een uur later en men hield op bij het invallen der duisternis. In 1860, toen Wilson in exploitatie was van B. Bavink en Zoon uit Almelo, bedroeg de arbeidsdag daar 10 uur. Bavink, wiens sociale papieren op de Haarlemse markt hoog genoteerd stonden, nam vrouwen en meisjes niet aan. Bij Prévinaire, die sedert 1842 ook de spinnerij en weverij „De Phoenix” dreef, waren de werktijden gemiddeld 2 uur langer. 's Zomers begon men bij het krieken der dag en wel om 5½ uur tot 7 uur 's avonds. Daar men ook bij Prévinaire afhankelijk was van het daglicht, begon men in de winter later, maar er werd dan doorgewerkt „zolang het dag was”. Bij Wilson was de schafttijd 2 uur, bij Prévinaire slechts 1½ uur en wel 's morgens van 8.30-9.00 en 's middags van 12.00 tot 13.00 uur.

Noch de gemeenteverslagen, noch de enquêtes van 1841 en 1860 lichtten ons in over de arbeidstijden en rustpauzes bij de overige Haarlemse fabrieken.

Volgens de enquête van 1890 waren deze bij enige Haarlemse bedrijven:

Fabriek	arbeidsduur	schaft- en rusttijden
1. Katoenfabriek Prévinaire en Co. (rolhanddrukkers, graveurs en smeden)	12 uur	1½ uur
2. Lettergieterij etc. J. Enschedé en Zonen	12 uur	2 uur
3. Broodfabriek „Volharding”	12 uur	15 minuten
4. J. J. Beynes Rijtuigfabriek	's morgens 5 - 's avonds 8 uur	2½ tot 3 uur
5. Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij	's morgens 6 - 's avonds 9 uur Bij nachtarbeid: 10 uur	geen officiële rusttijden
6. H. Figée Fabriek van stoom- en andere werktuigen.	's morgens 6 - 's avonds 8 uur	2 uur
7. Scheepswerf „Conrad”	's morgens 6 - 's avonds 8 uur	2 uur
8. Bierbrouwerij H. Lans en Zoon	's morgens 6 - 's avonds 8 uur	2 uur
9. Boekdrukkerij Gebr. Nobels	's morgens 7 - 's avonds 8 uur	3 uur
10. Steendrukkerijen Emrik en Binger	's morgens 6 - 's avonds 8 uur	1½ uur

Zondagsarbeid kwam, evenals nachtarbeid, alleen voor in de werkplaatsen van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij en in de broodfabrieken. Bij de broodfabriek „De Volharding” was vooral door de concurrentie van de Haarlemsche Brood- en Meelfabriek, afschaffing van de zondagsarbeid niet mogelijk. Geen enkele arbeider had daar ooit één gehele zondag vrij. De ene week was hij vrij van zondagmiddag 12 uur tot maandagochtend 6 uur, de andere week van zaterdagavond 7 uur tot zondagmiddag 12 uur. Bij de particuliere Haarlemse bakkers waren de werktijden nog langer nl. 14 tot 22 uur. Een meesterknecht in de Haarlemsche Brood- en Meelfabriek werkte 79 uur per week, een magazijnmeester 78 uur, een gewone knecht 80 uur, een „ovenist” 78 uur en een zolderknecht 85 uur per week. Bij de broodfabriek „De Volharding” was de rustpauze slechts één kwartier, doch de directie zag liever dat de werklieden hun brood in vijf minuten consumeerden. Prévinaire beschikte niet over een eigen schaftlokaal. Het middageten werd naar de werkplaats gebracht en ter plaatse genuttigd. Het katoendrukken geschiedde uitsluitend staande. Ook vrouwen moesten soms 10 à 12 uur staande doorbrengen. Van origine was de fabriek een opbergplaats

voor paupers, doch ook in de tweede helft der 19e eeuw bleef zij vooral werkkrachten recruteren uit het Haarlemse Vulgus. In de ogen der stedelijke bevolking was het bedrijf een kweekplaats van krachteloze mannetjes: „Dit bleek toen de weverij van de fabriek opgeruimd werd. Er kwamen toen mannetjes voor den dag, die geen mand turf konden versjouwen; zij hadden enkel hunne vingers tusschen twee touwen gebruikt, zodat de andere spieren waren verdwenen. Zij zijn echter langzamerhand uitgestorven of aan een petroleumwagen of brooddepôtje geholpen”.

Nachtarbeid kwam bij Prévinaire niet voor. Alleen twee stokers hielden 's nachts de vuren aan. In de droogkamer mocht men vanwege de hoge temperatuur niet langer dan 15 à 20 min. vertoeven. Vaak werd echter dezelimiet overschreden, wanneer de arbeiders op stukloen werkten.

In de werkplaatsen van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij had men geen officiële rusttijden. Tegenover de Enquête-Commissie van 1890 verklaarde de chef van de werkplaatsen, dat de arbeiders de vrijheid hadden boterhammen en koffie te gebruiken, indien zij daartoe behoefte voelden. De chef stelde de toestand echter te rooskleurig voor. Vooral bij nachtarbeid waren de rustpauzes uiterst gering in aantal en kort van duur, „want 's nachts komt er een nieuwe baas en bazen zijn in den regel slavenjagers”. Ook over de lange werktijden werd geklaagd, „men heeft niets aan zijn huiselijk leven, wanneer men 's morgens vroeg weggaat en 's avonds laat afgemat terugkomt”. Kleinere ongelukken kwamen op de werkplaatsen veel voor. Zeker veel meer dan de Kamer van Koophandel wist. Deze berichtte in 1890 aan de Commissie van Enquête dat het vanzelfsprekend was dat, waar met stoom gewerkt werd, gevaar aanwezig was. Doch volgens de mening van het college van Commerce kon door een voorzichtige behandeling der machines het „gevaar tot een minimum gereduceerd worden”.

Dat van reductie geen sprake was, om van een minimum maar te zwijgen, blijkt uit het volgende overzicht:

jaar	werklieden	aantal verwondingsdagen	aantal verw. dagen per werkman
1887	649	1681	2,60
1888	710	1546	2,18
1889	727	1273	1,75
1890	786	1912	2,43

Het aantal werklieden, dat het werk ten gevolge van een bedrijfsongeval moest staken, bedroeg in 1890:

jan.	10	juli	12
febr.	13	aug.	18
maart	17	sept.	20
april	9	okt.	21
mei	20	nov.	21
juni	19	dec.	29

Ook bij de rijtuigfabrikant Beynes waren de werktijden lang. Er werd van 'smorgens 5 tot 'savonds 8 gewerkt. In slappere tijden begon men 'smorgens om 6 uur. Toen in 1871 voor Beynes gouden jaren aanbraken, waren werkweken van 90 uur normaal. Beynes zelf vond deze arbeidsduur wel excessief, doch volgens hem was de Nederlandse arbeider van andere makelij dan zijn Belgische of Duitse collega. Onze arbeider hield ervan om een buurpraatje te maken en „zij werken liever wat minder hard en iets langer”.

De sociale denkbeelden van de machinefabrikant Figée geleken op een ingezakte pudding. Deze wel bij uitstek „self-made” man was afkerig van elke inmenging van hogerhand. De wetgever had zich niet te bemoeien met de regeling van de arbeidstijd. Op zijn fabriek en ook op de scheepswerf „Conrad” (sedert 1889 een N.V.) kwamen veel bedrijfsongelukken voor. Zijn personeel was daarvoor, in tegenstelling tot het arbeidersarsenaal van de H.Y.S.M., niet verzekerd. Het enige voorschrift van Figée, dat betrekking had op de veiligheid van zijn arbeiders, was de bepaling dat de machines alleen gesmeerd mochten worden als deze stilstonden.

Op de werf Conrad, die sedert 1889 onder directie van P. Goedkoop stond, was men blij dat Figée niet meer de baas was. „De werf is onder hem (= P. Goedkoop) wel 50% beter dan toen de heer Figée er patroon was”. Curieus was vooral het getuigenis van de scheepsbouwkundige bij de „Conrad”: C.H. Holst. Deze zag de noodzaak niet in dat de arbeider beter ontwikkeld moest zijn, vooral niet voor hen „die de mindere posten in onze industrie bekleedden”. Op de werf had men nu een aanvang gemaakt om machines, die voor de arbeider een gevaar opleverden, te omrasteren en de werkplaatsen had men onlangs bestraat om stof tegen te gaan.

Op de scheepswerf, maar ook bij vele andere Haarlemse fabrieken, waren de bedrijfsprivaten open. De tussenschotten had men eruit gehaald, „omdat men anders daar zich te lang ophield met pijproken”. Bezwaren van zedelijke en hygiënische aard waren aan deze open privaten volgens Holst niet verbonden. Hij vond het zelfs een grappig gezicht, want soms zat daar een hele compagnie samen.

Voor al in de Haarlemse steendrukkerijen was het werk slopend voor de gezondheid van de arbeider. Het steenstof tastte de ademhalingsorganen aan. Bovendien kwamen er talloze ongevallen voor. Zelden werd een steenhouwersgezel ouder dan 50 jaar. Niet alleen door het stof, maar vooral door de hamerslag. Deze „knauwde de borst”. Het werkmilieu in de Haarlemse steendrukkerijen was grosso modo te vergelijken met de abominabele gezondheidstoestand van de vlasarbeider op de Zuid-Hollandse eilanden. „Vlaszwengelaars van 60 jaar zijn hoogst zeldzaam, en dan nog lijden deze aan ziekten der borstorganen”.

Vrijwel alle Haarlemse fabrieken, hadden een pensioenfonds. Bij de Fa. Enschedé werd van elke verdiende gulden 1 cent afgestaan. De firma zelf echter besliste, wanneer het pensioen inging en hoe groot dit zou zijn.

Figée droeg alleen in de pensioenkas bij, als hij winst gemaakt had. Iemand die 25 jaar bij hem werkzaam was geweest kreeg f 6.-, 12 jaar f 4.- en 10

jaar f 2,50 pensioen per week. Het beheer over de pensioenkassen berustte veelal bij het bedrijf zelf, doch een commissie uit de arbeiders oefende er toezicht op uit.

De in 1890 opgerichte cacao- en chocolade fabriek Fa. Droste was haar tijd ver vooruit. Mannelijke arbeidskrachten werden op 65-jarige leeftijd gepensioneerd, vrouwelijke met 55 jaar. Bovendien gaf het ziekenfonds van de firma geen extra onkosten voor het personeel. Het was het eerste bedrijf in Haarlem, waar een tandheelkundige kliniek aan verbonden was.

Meestal hadden alle bedrijven een ziekenfonds, doch de werking daarvan was vaak onvoldoende. Bij de H.Y.S.M. bedroeg de inhouding op het loon voor het ziekenfonds 1%. Bij ziekte kreeg men dan 13 weken uitbetaald naar de verdiensten van 5 uur per dag. Dat arbeidersgezinnen bij ziekte van de vader hierdoor op de armenzorg terugvielen, was evident. Bij alle andere bedrijven varieerden de bijdragen voor de ziekenfondsen $\frac{1}{2}$ tot 1% van het uurloon. Bij ziekte kreeg men dan gedurende een beperkt aantal weken de helft van het weekloon. Slechts bij Beynes ontving men gedurende de ziekte 13 weken uitbetaling naar de verdiensten van 10 uur per dag.

In de steenhouwerij van L.J. Sabelis waren de arbeiders geheel overgeleverd aan de goedheid van hun patroon. Van een ziekenfonds was bij deze patriarch geen sprake. Bij ziekte van zijn werklieden bezocht hij persoonlijk zijn mensen „en stopte ze wat in de hand, maar een vaste regel was dat niet”. Op basis van vrijwilligheid bestond echter sedert 1859 een „algemeen ziekenfonds voor den arbeidende stand te Haarlem”.

Het zou onmogelijk zijn de gemiddelde lonen van de Haarlemse fabrieksarbeiders te berekenen. De opgaven in de gemeenteverslagen zijn daarvoor te fragmentarisch. Bovendien wordt men veelal in het ongewisse gelaten of de opgegeven lonen maxima of minima betreffen. Doch ondanks deze ommissie kan men een verbluffende stabiliteit in de loonvoet gedurende de gehele negentiende eeuw constateren.

In 1819 betaalde de firma Enschedé aan een volwassen arbeidskracht f 1,25 per dag. In 1853 was dit nog de hoogst betaalde post. Het loon voor een meesterknecht bedroeg toen f 6.- per week. Volgens de Enquête van 1890 varieerden de lonen bij Enschedé van f 7.- tot f 9.- per week, indien althans niet op stukloon gewerkt werd. In 1870 bedroegen de lonen van de Haarlemse arbeiders gemiddeld 14 cent per uur. In 1890 was het normale uurloon 16 cent. Men zoekt in de gemeenteverslagen vaak tevergeefs naar het loonniveau in de textielnijverheid. Volgens de Enquête van 1841 echter, kon een volwassen arbeider in de spinnerij „De Phoenix” 44 - 316 cent per dag verdienen en in de weverij 80 - 210 cent per dag. Bij Wilson en Prévinaire waren er maximum lonen van f 8,40 per week, het minimum was f 4,10. Bij Wilson was de loonvoet dezelfde. In 1861 was het dagloon van een textielarbeider bij Prévinaire f 1,45 per dag.

Deze lonen waren veel hoger dan die op het platteland uitbetaald werden. In het Gooi verdienden textielarbeiders 50 tot 80 cent per dag, in de Brabantse katoenindustrie 67 cent per dag. De Salomonsons te Nijverdal moesten aan-

genomen Haarlemse textielarbeiders ontslaan, omdat zij te hoge lonen eisten. De verklaring van dit verschil in loonniveau moet niet gezocht worden in het feit dat de Haarlemse textielarbeider bekwaamer zou zijn dan zijn collega op het platteland.

Het leven in de stad was echter veel duurder dan op het platteland, door de hogere accijnzen. Ook lag de huishuur ver boven die, welke de plattelander betaalde. De loonvoet hield geen gelijke tred met de sterke stijging der prijzen. In 1854 betaalde men voor:

Rundvlees	70 cent per kilo
Kalfsvlees	85 " "
Schapevlees	60 " "
Varkensvlees	40 " "
Aardappelen	f 2.- à f 4,50 per mud

In 1857, twee jaar na de afschaffing van de accijns op gemaal, kostte:

fijngebuid tarwebrood	26,5 cent per kilo
ongebuid " "	18,1 " "
roggebrood	11,1 " "

Deze prijzen kon de Haarlemse arbeider eveneens niet betalen. Vaak moest hij terugvallen op de bijslagen der armbesturen, hetgeen niet bevorderlijk was voor een stijging van het loonpeil. Het gemeenteverslag van 1853 uitte hierover haar ongenoegen. „Vele industrieën keren aan hunne arbeiders zo- veel uit als nauwelijks toereikend is voor de behoefte”. Het aantal bedeeden nam dan ook vooral in de vijftiger jaren voortdurend toe. In 1854 waren er op een bevolking van 28.444 zielen 19.260 bedeed. De toelagen voor onderstand aan behoeftigen bedroegen in dat jaar f 77.823.-. Het gehele uitgavebudget van 1854 was f 292.361,63. Daarnaast waren de uitgaven voor openbaar onderwijs f 22.796.- en voor publieke werken f 45.119,50.

De lonen van de arbeiders, werkzaam in andere takken van industrie waren gelijk of een weinig hoger. Bij Beynes verdiende in 1853 een opzichter f 9,60 per week, een ongeschoolde arbeider f 4,20. In 1890 kon een bankwerker 14 cent per uur, een smid en vuurwerker 17 en 21 cent per uur aantekenen. Een werkman bij Figée vond in 1868 maximaal f 11.- per week in zijn loonzakje, in 1890 f 12.- per week.

Vlees en spek werden ook in 1890 nog weinig aangetroffen op de tafel van de arbeider. De dagelijkse kost bestond „uit enkel aardappelen met een stukje paardevet en saus”.

De loonvorm in de Haarlemse bedrijven was die van het tijdloon. Stuklonen kwamen voor bij de grafische bedrijven, in de metaalindustrie en in de katoen- nijverheid.

Handdrukkers en roodververs op stukloon konden in 1890 bij Prévinaire f 12.- per week mee naar huis nemen. Dit was wel het maximum, ook bij de fa. En- schedé en de machinefabriek van Figée. Het loon werd vrijwel altijd uitbetaald

op zaterdag, alleen bij Prévinaire geschiedde dit op donderdag, daar anders „een groot gedeelte naar de kroeg ging”.

Het in 1868 door de Engelse regering uitgegeven rapport over de „Technical or industrial education” noemde de Nederlandse arbeiders „groote jenever-drinkers, slecht gevoed, zwak van gestel, totaal onkundig en verwonderlijk onhandig in het behandelen van alle gereedschap, waarmee zij van der jeugd afaan niet gewend waren”. Bovendien waren zij „traag en loom, als de waters die kruipen door hun polders”.

Ook in Haarlem was het drankmisbruik bijzonder groot, zelfs op het werk. De fabrieken trachtten dit tegen te gaan door ingenieus ontworpen boetestelsels, doch het verderf „de lange arbeidstijd als oorzaak van het drankmisbruik” werd niet in de kiem gesmoord. De boeten betroffen veelal het te laat komen, doch er was een causaal verband tussen het uitslapen van de roes, i.c. het drankmisbruik, en het te laat komen of niet verschijnen op het werk. Bij de H.Y.S.M. werd gebruik of medenemen van sterke drank beboet met inhouding van een week traktement en „bij herhaling met ontslag”.

Zo rigoreus trokken andere Haarlemse industriëlen niet te velde tegen het gebruik van drank op de fabriek. De bierbrouwer Lans zette elke dag een vat bier in de werkplaats voor vrij drinken. Zijn arbeiders gingen 's morgens als biervaten naar het werk en keerden als vaten bier weer naar huis. Toch was Lans van oordeel dat zijn arbeiders 's avonds broodnuchter de brouwerij verlieten, maar helaas „er wordt nog wle eens een borrel om het hoekje gepakt”. Bij Figée werd afgodendienst aan Bacchus verboden op poene van f 2,50 per keer. Figée zelf was van mening dat zijn fabriek „drooggelegd” was. Alleen op de vuurwerkerij en plaatwerkerij werd vanwege de hoge temperaturen daar gebruik van sterke drank door hem toegestaan.

Ook de arbeiders bij Prévinaire konden diep in het glaasje kijken, getuige de uitspraak van Salomomsons in 1853, toen hij Haarlemse textielarbeiders aannam, althans „indien het gedrag goed is, en zij niet aan de drank doen”. Op de fabriek van Beynes circuleerde onder het werk nog al eens een fles jenever. De fabrikant meende zelf dat de circulatie beperkt bleef. Wel waren in de directe omgeving van zijn bedrijf 8 kroegen en 3 bierhuizen, doch de bepaling dat deze niet open mochten zijn voor 7 uur 's morgens, werkte heilzaam en als een domper op de jenevervreugde van de arbeiders. De kasteleins wisten echter sterke drank naar binnen te smokkelen. „Ik (Beynes) heb dan ook wel eens bij toeval gezien, dat de drankflesch met behulp van den kastelein met een touwtje in de fabriek naar boven werd gehaald”.

De lage loonstandaard van de arbeidende klasse in Nederland en de daaruit voortgekomen sociale ellende waren noch een gevolg van de economische expansie noch van het winstbejag der ondernemers. De oorzaak moest vooral gezocht worden in de minieme prestaties van de Nederlandse werkman. De arbeider leefde als in een tovercirkel. De lonen waren te laag, omdat de productiviteit van de arbeider te gering was en omdat deze productiviteit op een constant minimum bleef, was de loonsverhoging onmogelijk. Algemeen werd

geklaagd over zijn gebrek aan vakkennis, vaak ontbrak zelfs de elementaire ontwikkeling. Toen in de dertiger jaren in Haarlem een textielindustrie uit de grond gestampt werd, dacht Koning Willem I slechts aan de tewerkstelling van horden paupers. De bedrijven werden volgestopt met ongeschoolde krachten. De fabrieken zelf waren producten van Belgische vakkennis. Prévinaire, Wilson en Poelman Fils en Fervaecke namen hun technici als opzichters, plaat-snijders en roldrukkers uit België mede. In 1839 waren op de weverij en spinnerij „De Phoenix” 115 Belgen werkzaam op een totaal van 677 werklieden. De vroede vaders van Haarlem waren hierover hevig ontstemd. Zij hadden gehoopt zoveel mogelijk paupers over te kunnen hevelen naar de van overheidswege zwaar gesubsidiëerde textielnijverheid. Voor het geschoolde werk waren de Haarlemse arbeiders toen volslagen ongeschikt. Zij waren ten prooi aan ziekte en alcoholmisbruik. Ook na 1850 gaf men geen enkele aandacht aan de vakopleiding. Reeds vermeldde wij de opvattingen hierover van de Haarlemse industriëlen bij monde van de Kamer van Koophandel. Vakonderwijs achtte men overbodig. Magistra vitae was de praktijk.

Prévinaire, die voor de roodververij geschoolde arbeiders nodig had, verbond aan zijn fabriek een eigen weefschool, doch deze moest worden gesloten wegens „willekeurig verzuim”. De door de Maatschappij van Nijverheid in 1833 opgerichte industrie- en tekenschool werd in 1861 door de stad overgenomen: zij heeft een kwijnend bestaan geleden. Nog in 1890 waren er geen ambachtsscholen maar „de oprichting daarvan ware wel gewenscht”.

Het liberalisme was haast geniaal in het aanprijzen van het particulier initiatief, ook van de onderbetaalde en ondervoede arbeider werd dit verwacht. „Zal de meerdere ontwikkeling in handel, fabriekwezen en andere bedrijven voor den werkman vruchten dragen, dan moet hij zelf de stoffelijke middelen aanwenden om zich ook geestelijk te beschaven”. Over stoffelijke middelen gesproken, in 1853 waren op een inwonerstal van 27.770 zielen, 17.574 personen bedeed. Van deze „doe het zelf cursus” verwachtte men alles. De armoede zou dan vanzelf wegsmelten als sneeuw voor de zon. De strijd tegen het alcoholisme kon niet met succes gevoerd worden door het houden van populaire redevoeringen of het schrijven van oppervlakkige traktaatjes, noch was resultaat te verwachten van een verhoging van de accijns op gedistilleerd, maar „alleen door de opwekking van de zucht naar ontwikkeling”.

Rüter noemt de jaren 1870-1890 voor de arbeidersbeweging „de leerschool der ontgoocheling”, en deze typering is toepasselijk op de Spaarnestad. De tijd vóór en na 1870 kenmerkte zich hier door een grote continuïteit: de patriarchale verhouding tussen de patroon en zijn arbeider.

De uitspraak dat de nieuwe tijd na 1870 ook op het gebied van arbeidersbeweging is aangebroken, moet met voorzichtigheid gehanteerd worden.

Van vakantie was, tot het uitbreken van de spoorwegstaking in 1903 in Haarlem geen sprake. Hoofdzaak voor de arbeidersverenigingen was fondsvorming, coöperatie en gezellig verkeer. In de jaren zeventig ontstonden hier een timmerlieden- en meubelmakersvereniging „Helpt U Zelfen” (1875) en een loodgietersvereniging (1877). In 1871 kwam in Haarlem een afdeling van het

algemeen Nederlandsch werkliedenverbond, in 1881 van het Patrimonium en in 1889 van de R.K. Volksbond.

In 1891 en 1892 heeft de Haarlemse afdeling van Patrimonium een felle polemiek gevoerd met Abraham Kuiper. De afdeling wenste een arbeidersafgevaardigde in de Tweede Kamer opdat een „verklondiging van 's volks nooden bij de regering” kon geschieden. Het ging de afdeling om „de zwakke vrouw en het nog zwakkere kind”. Kuiper vond dit demagogie, een opeisen van de volkssouvereiniteit en daardoor „een verloochening van de soevereiniteit der Heeren”.

Het socialisme heeft in Haarlem niet veel invloed gehad. Wel ontstond hier reeds 7 maart 1880 een afdeling van de S.D.V., maar van de coöperatieve bouwverenigingen waren de socialistten expresselijk uitgesloten. Pas in 1899 kregen de sociaal-democraten drie vertegenwoordigers in de gemeenteraad.

B. Kinder- en Vrouwenarbeid

Kinderexploitatie in de duivelse vorm, zoals men in de vijftiger jaren aantrof in Moordrecht, waar 5-jarige kinderen 12 tot 13 uur aan de lijnbaan doorbrachten, te Hendrik Ido Ambacht waar 4-jarige kinderen reeds in de steenbakkerijen werden te werk gesteld of in Hilversum, waar peuters van 5 en 6 jaar 8 uur zwoegden voor 2½ cent per week en een boterham, was in Haarlem niet te signaleren. In 1859 constateerde de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid dat in Leiden ten gevolge van de kinderarbeid in de afgelopen 10 jaren van de 3636 dienstplichtigen, 1366 te klein waren en 422 ongeschikt, en dat 8% van de kinderen beneden 13 jaar werkzaam was in ambachten en fabrieken.

Sandertje Zwarte, de tienjarige knaap, het geestesproduct van J.J. Cremer, die in Leiden door de week heen 13 à 14 uur per dag moest werken kon in de jaren veertig en vijftig ook wel zijn domicilie in Haarlem gehad hebben. Het euvel der kinderarbeid presenteerde zich hier ter stede vooral vehement in de textielindustrie. Zolang de arbeidende klasse geslingerd werd tussen de Scylla van de hongerdood en de Charybdis van het pauperisme, werd deze ellende bestendigd. Immers door zijn arbeidskracht bracht het kind een vereiste aanvulling op het inkomen van de familie.

De Haarlemse collega's van Sandertje leefden in de textielnijverheid als in een moordkuil. In het verslag van 1839 berichtten B. en W. van Haarlem aan de Gouverneur van Noord-Holland dat bij de weverij en spinnerij „De Phoenix” van de Fa. Jacobson en Cie van de 677 werklieden, 158 kinderen beneden 15 jaar werkzaam waren. De arbeidstijd bedroeg 12 uur. Uit de Enquête van 1841 bleek dat kinderen beneden 10 jaar niet in de Haarlemse industrie te werk werden gesteld. Deze enquête beperkte zich tot de drie „grootste fabrieksinrigtingen” nl. de katoenfabrieken Th. Wilson, Th. Prévinaire en „De Phoenix” van Jacobson en Cie. In totaal werkten hier 1344 arbeiders waarvan 178 kinderen in leeftijd van 10-14 jaar, d.w.z. 13%.

Vergeleken met andere steden, nam Haarlem toch nog een vrij gunstige plaats

in. In de Leidse katoenfabrieken bedroeg het aantal kinderen beneden 13 jaar 21 à 30%, in de Utrechtse textielnijverheid 11%, in de wolindustrie te Tilburg 23%, in de Zeeuwse calicotfabrieken 20% en in de Limburgse textielnijverheid was 27% jonger dan 13 jaar. Bij de geënquêteerde bedrijven te Maastricht was in 1841 dit percentage 20,3. De werktijden voor de Haarlemse kinderen waren lang. Bij Wilson en Prévinaire lag dit op een gemiddelde van 11 uur. Bij „De Phoenix” op een constant maximum van 12 uur.

Deze noodzakelijke aanvulling op het gezinsinkomen van f 0,20 tot f 0,30 per week goot de Haarlemse pater familias veelal in de kroeg door zijn keel.

In deze jammerlijke elegie op het Haarlemse kind was geen sprankje troost aanwezig, of moest die soms gezocht worden in de Entente Cordiale der Haarlemse industriëlen: Geen kinderen aan te nemen die niet konden lezen en schrijven?

Indien het kind op de fabriek was aangenomen, kon het zijn verdere ontwikkeling verzorgen op de avondscholen, die 's avonds om half negen opengingen, het tijdstip waarop de meeste fabrieken hun poorten sloten. Er werd van deze gelegenheid echter weinig gebruik gemaakt „uit gebrek aan genoegzame belangstelling van de ouders der kinderen of van de jongelieden zelf” aldus de Gouverneur van Noord-Holland. De jeugd werd, na een dagtaak van 12 uur, dus verweten geen belangstelling te tonen voor zijn verdere ontwikkeling.

Volgens de Enquête van 1860 was in Haarlem de kinderarbeid in de textielindustrie toegenomen. Van de 1062 werklieden waren er 173 kinderen beneden de leeftijd van 14 jaar, een percentage van 16. Bij Prévinaire alleen werkten 126 kinderen. Hun taak bestond uit het flitsen van garen en dit samen te voegen tot grote bundels. Bij B. Bavink en Zoon, die in 1857 de exploitatie van de blekerij en glanzerij van Th. Wilson had overgenomen werkten 47 kinderen. De gemiddelde arbeidstijd was ook hier weer 10 tot 12 uur per dag. De verdiensten varieerden van 30 tot 75 cent per week. Bij Bavink moesten alle kinderen verplicht onderwijs volgen totdat zij „konden lezen, schrijven en de eerste 4 regelen der rekenkunde verstaan”. In 1871 waren er in de gehele Haarlemse industrie 217 jongens en 42 meisjes werkzaam beneden de 16 jaar. Op een totaal van 1710 werklieden was dit 15%. In 1874 bedroeg dit percentage 17.

De Kinderwet van Van Houten in 1874 heeft op de Haarlemse sociale stratificatie geen noemenswaardige invloed gehad, daar tewerkstelling van kinderen beneden 12 jaar sporadisch voorkwam. Het percentage kinderen in de leeftijd van 12 tot 16 jaar, werkzaam in de fabrieksnijverheid onderging na 1875 een voortdurende vermindering. In 1876 bedroeg dit 12%, in 1885 10%, in 1889 10,6% en in 1897 9%. Van de te werk gestelde kinderen nam de textielnijverheid het grootste deel voor haar rekening. In 1876 waren van de 226 kinderen tussen 12 en 16 jaar, 74 werkzaam in de textielnijverheid. Dit was 1/3 van het totaal. Verder trof men kinderarbeid aan bij de Fa. Enschedé (48), in de werkplaatsen van de H.Y.S.M. (14), bij de steendrukkerijen (18) en bij de gebroeders Figée (18). De resterende 54 waren verspreid over 14 andere bedrijven.

Na de arbeidswet van 1889 vormde het getal afgegeven arbeidskaarten een peiling voor de frequentie van de kinderarbeid. In 1895 bedroeg dit voor fabrieks- en ambachtsnijverheid voor kinderen van 12-16 jaar, 954. En wel 708 voor jongens en 246 voor meisjes, op een bevolking van 60.320 personen. In ditzelfde jaar bedroeg dit voor Tilburg op een inwonertal van 36.839, 823 voor jongens en 159 voor meisjes. Voor Den Bosch in 1894, 623 en 204, op een bevolking van 28.870 personen. In 1900 waren er in Haarlem op een bevolkingsgetal van 65.184, 1411 arbeidskaarten in omloop.

Inde ambachtsnijverheid was het aantal arbeidende kinderen in de leeftijd van 12 tot 16 jaar veel groter dan in de industrie. Behoudens een daling in de crisis van de tachtiger jaren steeg dit getal kinderen gestadig, zoals blijkt uit het volgende staatje.

Ambachtsnijverheid:

Jaar	Totaal aantal werkl.	12 - 16 jaar		percentage
		jongens	meisjes	
1876	2492	500	120	25%
1885	1286	233	1	18%
1889	2225	426	18	20%
1897	3175	773	20	25%

De considerans van de enquêtes van 1841 en 1860 was niet medelijden met het kind. De eerste ontsproot uit louter praktische motieven en was als zodanig typisch een exponent van de dynamische politiek van Koning Willem I. In het rondschrijven van de Minister van Binnenlandse Zaken, Schimmelpenninck van der Oye, van 6 juli 1841 aan de gouverneurs van de provincies werden als gevolg van de kinderarbeid wantoestanden gevreesd. De kinderen hadden noch tijd noch gelegenheid om onderwijs in school en kerk te volgen, zij zouden daarom „in het wilde opgroeien, hunne tusschenuren in baldadigheid doorbrengen en later, zoo zij al niet tot uitspattingen en misdaden vervallen, toch hunne onbeschaafdheid op kinderen en kinds-kinderen voortplanten”.

Hoewel de gouverneurs zich vrijwel unaniem verklaarden voor een ingrijpen van hogerhand, ondanks de „schier overdreven concurrentie” gebeurde er niets. De gebleken wantoestanden waren de koning blijkbaar niet schrijnend genoeg: Het verslag van de enquête van 1841 werd ad acta gelegd. In de jaren zestig en zeventig werd echter de arbeid der kinderen „het sterkst werkende motief om aandacht aan sociale vraagstukken te wijden”. Doch ook de enquête van 1860 verdween in de archieven. Eveneens was het verslag van de door Thorbecke in 1863 ingestelde enquêtecommissie, dat pas in 1869 verscheen, volslagen negatief: de kinderarbeid moest niet verboden worden en de overheid diende zich te onthouden van elke inmenging.

Het liberalisme van Thorbeckeaanse snit weigerde dan ook de grauwe ellende van de kinderarbeid te lenigen. Vooral hier had het scherpe kritiek te incasseren van de neo-liberale richting onder leiding van Sam van Houten. De

dissertatie van Bos heeft echter duidelijk aangetoond dat ook van Houten's streven voor beperking van de kinderarbeid niet voortkwam uit medelijden doch uit de overtuiging „dat de kinderarbeid de economische toestand van de maatschappij desorganiseert”. Het nut van de volwassen arbeider zou volgens hem een groter rendement opleveren, wanneer de kinderarbeid beperkt werd. Dat dit tevens ten goede kwam aan de fysieke en zedelijke ontwikkeling van het kind was voor van Houten volmaakt onverschillig. Dit utilitaristische motief correspondeerde met de „sociale” opvattingen van vele Nederlandse „Captains of industry”. De arbeidswet van 1889 overschreed volgens hen dan ook verre de grenzen van sociale politiek. De Haarlemse industriëlen klaagden steen en been en trachtten de wet per fas et nefas te ontduiken. Als klaagmuur fungeerde de Kamer van Koophandel: Regeling der arbeidstijd werd onnodig gevonden, kinderarbeid kon zonder bezwaar op 14-jarige leeftijd aanvangen, anders zouden de jongelui leeglopers worden en niets verdienen. Dit was dan ten nadele van het gezin. Immers dit „kon de vruchten van dien arbeid niet missen”. Dat de opleiding buiten de werkplaatsen geschieden zou, werd overbodig geacht, evenals de scholing in techniek. De praktijk was de beste leermeesteres.

De primus inter pares van Haarlem, burgemeester Jordens, een aartsconservatief, stortte fiolen van zijn toorn uit over de clausule van de arbeidswet, die de maximumwerktijd van 12 - 16 jarigen tot 11 uur beperkte. Volgens hem was deze arbeidsduur te kort. De jongens en meisjes zouden dan hun vrije tijd besteden om zichte evolueren tot straatslijpers. Dit argument was vaker te beluisteren. Tegenover de Parlementaire Enquête Commissie van 1886 brandmerkte Klaas Kater, de stichter van het Patrimonium, het gejammer over de te lange arbeidsdag voor kinderen als larmoyant. Vooral meisjes moesten volgens hem zo lang mogelijk werken „omdat zij anders wellicht plaatsen zouden bezoeken, die minder bevorderlijk zouden zijn voor hare zedelijkheid”.

Overtredingen van de arbeidswet van 1889 waren echter legio, vooral in die gezinnen waar de grens van het inkomen beneden f 8. - per week lag. Jongens uit die gezinnen deden vaak dienst bij houders van brood-depôts, hielpen bij inbinden van boeken, hetwelk 15 stuivers per week opbracht, en fungeerden als loopknechtjes bij tal van Haarlemse werkbazen. Zij begonnen dan om 5 of 6 uren 's morgens. Het gevolg was veelal dat zij of te laat op school kwamen, de school geheel verzuimden, of niet meer in staat waren het onderwijs met vrucht te volgen.

Vrouwenarbeid kwam behoudens in de textielnijverheid weinig voor in de Haarlemse industrie. In 1854 en 1863 waren respectievelijk 110 en 229 vrouwen werkzaam in de Haarlemse katoenfabrieken op een totaal aantal werklieden van 523 en 931. De werktijden waren ook voor hen zeer lang (gemiddeld 10 à 12 uur). Het loon varieerde van f 3. - tot f 4. - per week. Door de stopzetting van de blekerij en glanzerij van Th. Wilson in 1872, de opheffing van de weverij „De Phoenix” in 1887 en de kwijnende toestand van Prévinaire,

verminderde de arbeid der vrouwen in deze tak van nijverheid evenredig. In 1876 waren in de gehele Haarlemse industrie 131 vrouwen werkzaam, waarvan 89 bij Prévinaire annex „De Phoenix” (502 werklieden). Dit aantal nam voortdurend af. In 1879 was dit 63 (385 werkl.), in 1886 43 (230 werkl.), in 1899 25 (354 werkl.).

Papier-, schoenen-, sigaren- en kleiverwerkende-industrie, waar altijd veel vrouwenarbeid voorkwam, was in Haarlem niet aanwezig. Behalve in de textielnijverheid waren er hier ter stede nog vrouwen werkzaam in de grafische bedrijven, vooral bij Enschedé, in de fabriek tot verduurzaming van levensmiddelen van L. Sipkes en in de werkplaatsen van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij. Doch de omvang hiervan was irrelevant. In 1889 waren van de 166 vrouwen in de Haarlemse industrie 14 werkzaam bij Prévinaire, 37 bij Enschedé, 14 bij de H.Y.S.M. en 30 bij de fabriek van L. Sipkes. De 66 overige vrouwen werkten in klerwasserijen.

In de ambachtsnijverheid was het getal werkende vrouwen beduidend groter. In 1899 waren daar 350 vrouwen werkzaam als linnen- en wolnaaisters, mode-maaksters en kleebleeksters.

De fysieke en zedelijke gevolgen van de vrouwenarbeid waren funest. Misvormingen van het lichaam, door het lange staan bij het spinnen kwamen nogal eens voor. Ook veroorzaakte langdurige en intensieve arbeid bij veel vrouwen psychische stoornissen.

De Enquête Commissie van 1890 stelde duidelijk aan het licht dat de arbeid bij veel gehuwde vrouwen een catastrofe betekende voor het gezin. Zelfs de Haarlemse Kamer van Koophandel, mirabile dictu, was van oordeel dat hierdoor de gezinnen werden verwaarloosd, de man vaker naar de kroeg ging dan het gezinsbudget kon verdragen en dat de kinderen opgroeiden voor galg en rad. Zulke gezinnen trof men vooral aan waar de vrouw werkte in de katoen-fabriek van Prévinaire. Deze fabriek stond bij de stedelijke bevolking in een kwade reuk, en werd beschouwd als een poel van zonde. Men was van oordeel dat deze tot op de essentiële structuur ontmanteld moest worden, want men achtte het een „groter ongeluk wanneer zulk eene fabriek opgericht werd, dan wanneer de halve stad afbrandde”. Men doelde hier op het pêle-mêle doorbrengen van de schafttijd door volwassenen en kinderen van beiderlei kunne.

Prostitutie van fabrieksmeisjes was hier een normaal verschijnsel. Ook werd geklaagd over de „onzedelijke taal” waarmee de arbeidskrachten van Prévinaire hun toch al pittige vocabulaire kruidden. Vele arbeiders wilden daarom hun dochters niet naar deze fabriek sturen. Naast het spinnen moesten de vrouwen vaak zeer zware lichamelijke arbeid verrichten, zoals het bewerken van effen stukken goed met plaat en hamer. Dit geschiedde staande, 10 uur achtereen. De weduwe Hoogveld, arbeidster bij Prévinaire, verklaarde tegenover de Enquête Commissie van 1890, dat zij door dit werk en het moordende levenstempo, fysiek een ruïne was geworden. 's Morgens moest zij om 4 uur opstaan, voor het eten zorgen, de kinderen aankleden en naar

haar moeder brengen. Pas tegen de avond kwam zij thuis van de fabriek, ging dan onmiddellijk de maaltijd verzorgen, kleren wassen en verstellen. Pas om 1 uur 's nachts ging zij naar bed. Dit deed zij nu reeds 40 jaar. Ook zij wilde haar dochters niet naar de katoenfabriek sturen vanwege de „slechtigheid”. De directeur van Prévinaire ontkende categorisch deze „slechtigheid” en dat „het werken op de fabriek de voorbereiding zou zijn voor de prostitutie”. Zijn chef de bureau gaf een geheel andere getuigenis: De meisjes die op de fabriek werkten, waren knap en „lieten zich prostitueren voor 25 cent”.

Onbehoorlijkheden kwamen tussen mannen en vrouwen voortdurend voor, doch bij betrapping volgde ontslag. Het was onmogelijk hen afgescheiden te laten werken daar de fabriek dan geheel verbouwd moest worden. Tenslotte deelde hij de commissie mede dat de arbeiders bij Prévinaire voortkwamen uit de minsten van het volk.

C. De kwaal van gans een volk: De huisvesting der arbeiders

In de tweede helft der negentiende eeuw heeft de overheid niets gedaan om aan hof en haard, of wat daarvoor doorging, van de arbeidende klasse het predikaat woning te verlenen.

Vele liberalen bleven achter het masker van hun partijprogram en het schild van hun beginsel. Zij bleven ervan overtuigd dat het particuliere initiatief de „varkenshokken” wel zou moderniseren, de stinkende riolen en mestvaalten zou opruimen, de bedompte alkoofjes waarin geen sprankje licht doordrong, zou dichtmetselen, kortom de „ziektetmagazijnen” zou vervangen door een aartsparadijselijk woonoord.

Doch tegen de eeuwwende was deze Tuin van Eden nog steeds niet aangelegd, Het was pas op de drempel van deze eeuw dat, tijdens het „Kabinet der sociale rechtvaardigheid”, door de woningwet van 1901 de volkshuisvesting per definitie aan bepaalde voorschriften gebonden werd.

Deze „splendid isolation” politiek in de woningbouw kon zonder meer voor de arbeiders rampzalig genoemd worden. Immers juist in de tweede helft der 19e eeuw werd ook ons land geconfronteerd met het verschijnsel der urbanisatie. En het verduisterde de hemel. Van 1830 tot 1896 nam het getal inwoners van Amsterdam toe met 240%, van Haarlem met 286%, van Rotterdam met 397% en van Arnhem met 367%. Deze urbanisatie ging gepaard met een afgrijselijke woningnood, en een poel van ellende. De vraag naar woonruimte overtrof heilloos het aanbod. De kwaliteit van het aanbod verminderde evenredig, de huurprijzen stegen exorbitant. De arbeider, wiens financiële draagkracht juist boven het bestaansminimum lag, moest leven „gelijk een beest”.

Van Tijn constateert terecht: „Een nadere bestudering van de levensomstandigheden van de Nederlandse bevolking in de zeventiger jaren doet meer dan eens het gevoel ontstaan dat we met een aziatisch land te maken hebben”.

Tegenover de Enquête Commissie van 1890 deelde op een vraag hoe het met de woningtoestanden in Haarlem gesteld was, de burgemeester Mr. E. A. Jordens

mede, dat de woningnood moeilijk opgeheven kon worden. Van 1866 tot 1899, zei Jordens, was de bevolking van ± 30.000 tot ± 54.000 inwoners toegenomen. Toch had Haarlem zeer goede woningen. Alleen „in de ouden stad trof men toestanden aan, die men algemeen in het vaderland aantrof”. Jordens over-dreef. Niet alleen in het grootste deel van de binnenstad, zoals de buurten rond de Leidse Vaart en het Rozenpriël, maar ook aan de overkant van het Spaarne, de dichtbevolkte Amsterdamsche buurt, geleken de woningen vaak meer op varkenshokken. Deze burgemeester was trouwens gespeend van elk sociaal besef en medeleven. Onder zijn bestuur (1866-1893) vond slechts een indrukwekkende opruiming plaats van allerlei fraaie historische monumenten. Voor de gewone man was hij niet te benaderen en het was voor hem ondenkbaar dat een arbeider zitting kon hebben in de raadsvergadering. Hij bleef er dan ook van „verschoond”.

Dat ook de gemeente Haarlem aan de toenemende „trek naar de stad”, in de tachtiger jaren nog vergroot door de agrarische crisis, niet het hoofd kon bieden, blijkt uit haar jaarlijkse verslagen. Alvorens over te gaan tot een bespreking van de toestand van de ambachts- en fabrieksnijverheid hier ter stede, vangen de verslagen aan met de zin: „De behoefte aan geschikte arbeiderswoningen is groot”.

De toestanden die Jordens als karakteristiek voor het vaderland signaleerde waren inderdaad mensonterend. De onbewoonbaarheid der arbeiderswoningen nam eer toe dan af. De binnensteden waren overwoekerd door een doolhof van sloppen en door vocht beschimmelde krotten, waar noch het zonlicht in doorbrak, noch de stank van mestvaalten, open riolen en rottende fecaliën kon evaporeren. In één- of twee kamers of kelderwoningen vegeteerden de kroostrijke gezinnen. „Dat de arbeider na een 13-14 uren werktag bij zijn thuiskomst in zo'n woning geen rust en ontspanning kon vinden en daarom naar de kroeg liep, is niet te verwonderen”.

Het was in Haarlem vooral de „Vereeniging tot bevordering der Volksgezondheid” die tegen een behoud van deze „ziektetempel” te velde trok. De vereniging die tot doel had „afwering van epidemische ziekten en hulp tijdens die epidemieën” wees in haar jaarlijkse verslagen op het gevaar voor besmettelijke ziekten bij dit soort huisvesting. Stinkende mestvaalten, onbewoonbaarheid der huisjes, onbruikbaarheid van het drinkwater, slechte riolering, gebrekkige afvoer van afvalwater en de laksheid van gemeentewege betoond in berging en verwijdering der fecaliën, waren alzovele broeikassen voor „verderfelijke ziektekiemen”.

In 1882 had de vereniging een onderzoek ingesteld naar „den toestand van woningen voor minvermogenenden”. Het onderzoek betrof vooral de binnenstad, de Leidsche Vaart, het Rozenpriël en de Amsterdamsche buurt aan de overzijde van het Spaarne, wel bij uitstek de woonwijken van de Haarlemse fabrieksarbeiders. Het verslag van dit onderzoek was een pijnlijke onthulling van een reeds lang woekerende kwaal. De huisjes waren vaak bijenkorven en door de opeenhoping der bewoners in een onzindelijke status. „De ruimte is hier overbevolkt. In zes kamertjes verdeeld wonen en slapen hier vier en

twintig personen. In een vertrek sliepen zes en in een ander zeven personen. In deze hokken werd gegeten, gewassen, gekookt, geslapen en geprocreëerd". De privaten van deze arbeiderswoningen bevonden zich vaak buitenshuis en werden door verscheidene gezinnen gebruikt.

Verstopte riolen, geconserveerde mesthopen, belegen koeienmest verspreidden een bedwelmende stank. Vaak was niet uit te maken of het varkenshok vuiler was dan het woonvertrek. Van 120 willekeurige huizen aan de overkant van het Spaarne hadden er 28 geen afwatering.

„Met de drinkwatervoorziening was het erbarmelijk gesteld. De stadspompen waren vaak onbruikbaar of het water bevatte te veel ammoniak. Woningen die geheel gespeend waren van drinkwater waren nog talrijker. De riolen liepen vaak door de woonkamer of langs de bedsonde. De excreta der bewoners werden veelvuldig op de mestvaalt gedeponneerd". Vrijwel voortdurend moest de Commissie van onderzoek constateren dat de vochtigheid in de woningen groot was. Zij waren bewoond met „reumatische mensjes die zich vaak niet van hun stoel konden bewegen". Frisse lucht en zonlicht liet daar verstek gaan. „Nooit dringt eenige zonnestraal in dit huis binnen" was een judicium waarmede vrijwel elke woning werd gehonoreerd. Toch bedroegen de huren van deze „woningen" f 1,25 tot f 2,50 per week. Dit was aanmerkelijk meer dan de fabrieksarbeider op het platteland moest betalen. In 1855 gaven de Salomonsons van de Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal te kennen: „Haarlem is zeer duur: een arme woning, een hok, kost zonder water f 1,20 per week en bij ons een goed huisje 60 cent".

Voor al door de gevaren die deze woningtoestanden met zich mede brachten voor de volksgezondheid, kwam het probleem der huisvesting in het brandpunt van de belangstelling te staan. In den lande ging de poging om hierin verbetering te brengen allereerst uit van de gegoede burgerij, die werkelijk een wissel wilde trekken op haar mededogen met het lot van de werkman. Uit dit gevoelen ontstond in 1852 in Amsterdam de „Vereeniging ten behoeve der arbeidersklasse" gevolgd door de bouwvereeniging Salerno in 1853. In de jaren vijftig vond dit hoofdstedelijk initiatief alom navolging.

In Haarlem vond zulk een loffelijk pogen pas in 1868 plaats in de „Vereeniging tot verbetering van de woningen der arbeidende klassen te Haarlem". Doch deze vereniging heeft niet veel bereikt. In de stad hebben zich ook de fabrikanten niet beziggehouden met de huisvesting van hun arbeiders, zoals de Salomonsons te Nijverdal, Regout in Maastricht en Van Marken te Delft. De grootste Haarlemse katoenfabrikant Prévinaire was een sociale barbaar. Figée vond de arbeidende stand een quantité négligeable. Zelfs de vrij humane Enschedé, de gunstigste uitzondering op de ellendige regel, heeft in deze geen vin verroerd.

Doch de Haarlemse arbeiders begonnen in de jaren zeventig en tachtig als gevolg van hun ontwaken zelf de bijl aan de wortel te leggen. Het „werk hunner handen" kwam vooral tot uiting in de Coöperatieve bouwverenigingen, die overal in het land ontstonden, en vooral in Haarlem een toe bereide bodem vonden. In 1872 werd de eerste Coöperatieve bouwvereniging „De Volharding"

opgericht, spoedig gevolgd door „De Voorzorg”, „Vooruit”, „Werkmanslust”, „De Toekomst” en „Tehuis”. De voorzitter van de eerste Coöperatieve Bouwvereniging, Abraham van de Velden, gaf de Enquête Commissie van 1890 te kennen dat de oorzaak waarom de arbeiders zelf de hand aan de ploeg sloegen, lag in het feit dat de woningen in Haarlem zeer duur waren. „Als men wat veel kinderen had, kon men zelfs geen huis vinden”.

Al deze coöperatieve verenigingen hadden tot 1890 gezamenlijk 465 woningen gebouwd. De bijdrage van de leden bedroeg oorspronkelijk 25 cent, doch werd door de malaise in de tachtiger jaren verlaagd tot 15 cent. Als men dan 5 à 600 gulden bijeen had, trachtte men kapitaal aan te trekken, „van dezen heer f 10.000.-, van een ander soms f 100.000.-”. Rente en aflossing werden op tijd betaald, zodat het benodigde kapitaal wel bijeen vergaard kon worden. De huur van een woning, door de vereniging opgeleverd, bedroeg f 1,90 per week. Om huisjesmelkers te weren, werd bepaald dat men geen woning van de vereniging kon krijgen, als men reeds een huis in eigendom had. Aan deze bouwverenigingen waren ziekte- en ondersteuningsfondsen verbonden, waarin ieder voor f 0,05 en f 0,10 contribueerde. De eerste bijdrage gaf dan bij ziekte ontheffing van de huur voor maximaal 12 weken, de tweede f 4.- voor derving van loon.

Deze bouwverenigingen waren uiteraard niet in staat de woningnood stante pede op te heffen. De door haar gebouwde woningen waren slechts eendruppel op de gloeiende plaat. Dat niet alles boter tot de boom was, bewees de Enquête van 1890.

Een arbeider werkzaam bij de machinefabriek en scheepswerf Conrad en in het bezit van 13 telgen verwoonde f 2.- per week. Zijn totale weekloon bedroeg f 18,50, vooral door de arbeid van zijn spruiten. De „woning” waarover hij beschikte bestond uit „Twee kamers met één bedstede, een kind slaapt bij de ouders, de overigen op ledikanten op de zolder, twee aan twee, jongens en meisjes apart”.

De volksbuurt aan de overkant van het Spaarne bleek in 1890 nog een slecht onderhouden dierenasyl. De godsdienstonderwijzer J. W. Hilbrander verklaarde ten overstaan van de Commissie van Enquête dat hij daar woningen had gezien „die mij de vraag deden slaken: Kunnen hier menschen wonen? Woningen, bestaande uit één kamertje, zonder meer, laag, zonder lucht en licht, bergplaatsen, voor een beest nog niet goed genoeg”.

Ondanks deze slechte huisvesting was Haarlem vergeleken met andere steden een vrij gezonde stad. In 1876 stierven hier op de 1000 inwoners 23, in Den Bosch 32 personen.

Voor de jaren 1873-1876 was het sterftcijfer op 1000 zielen voor Utrecht 31, Leiden 30, Groningen 29, Haarlem 25 en Den Bosch 29.

Drs. F. A. M. Messing

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

Aalberse, P.J.M.	Een onbekende enquête naar de arbeiderstoestanden in Nederland (gehouden in het jaar 1841). z.j.
Allan, F.	Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen. 4 delen, 1874 - 1888.
Almanak	voor Haarlem en omstreken: 1864 - 1880.
Baumhauer, E.H. von	Voorlezingen over de Nederlandsche nijverheid en de middelen om haar te ontwikkelen. 1856.
Belastingreglementen der Gemeente Haarlem	1) no.6. Besluit tot afschaffing van de stedelijke belasting op het gemaal. 19 september 1855.
2) no.7. Idem op schapen- en varkensvleesch. 19 september 1855.
3) no.25. Idem op bouwmaterialen. 24 maart 1858.
4) no.35. Idem op steenkolen. 14 november 1858.
Bierens de Haan, J.	Van oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Handel en Nijverheid. 1777-1952. 1952.
Blink, H.	1) De Economische betekenis van Haarlem als industriestad. Tijdschrift voor Economische Geografie. 5e jaargang, 1914.
2) De economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw en de ontwikkelingselementen der steden, in bijzonder van Haarlem. Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid, 1913.
Boogman, J.C.	1) De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse Volksvertegenwoordiging (in 1860). Bijdr. en Med. H.G. 71, 1957.
2) Vaderlandse geschiedenis (na de Middeleeuwen) in hedendaags perspectief. Enige Kanttekeningen en Beschouwingen. 1959.
3) The Dutch crisis in the Eighteen-Forties. Britain and the Netherlands, Papers delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference. 1960.
Bos, G.M.	Mr.S. van Houten, een analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven. 1952.
Bouman, P.J.	Socialisme in Nederland, 1878 - 1946. Economisch-Historische opstellen geschreven voor Prof.dr.Z.W.Sneller. 1947.
Brievenboeken	van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Haarlem (geschreven).

	1852 - 1857	1872 - 1880	1898 - 1905
	1858 - 1863	1880 - 1888	
	1864 - 1871	1889 - 1898	
Brinckman, L.J.	Statistiek van de fabrieks- en ambachtsnijverheid in Nederland. 1874.		
Brugmans, I.J.	1) Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden. Bijdragen tot de statistiek van Nederland, nieuwe volgreeks XIV, 1902. 2) Thorbecke. 1932. 3) Welvaart en Historie. Tien Studiën. 1950. 4) Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw. 5) Economische en Maatschappelijke Verhoudingen in het Noorden, 1840 - 1870. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 1955. deel X, Hfdst.X. 6) Standen en Klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw. Bijdr.en Med. H.G. 74, 1960. p.30 - 52. 7) De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813 - 1870. 1961 ⁵ . 8) Paardenkracht en mensenmacht Sociaal-Economische geschiedenis van Nederland, 1795 - 1940. 1961.		
Burema, L.	De voeding in Nederland van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw. 1953.		
Burgers, R.A.	100 jaar G. en H. Salomonson. Kooplieden - Entrepreneurs, Fabrikanten en Directeuren van de Koninklijke Stoomweverij te Nijverdal. 1954.		
Bury, J.B.	The idea of Progress.		
Dillen, J.G.	An inquiry into its origin and growth. 1952 ² . Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland. 1949.		
Domela Nieuwenhuis, F.	Van Christen tot Anarchist. 1910.		
Eerenbeemt, H.F.J.M.	1) De huisvesting van arbeiders rond het midden der negentiende eeuw. 1957.		
van den			
idem, e.a.	2) De opkomst van Tilburg als industriestad. Anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkeling. 1959.		
Eerenbeemt, H.F.J.M.	's-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd. Aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850. 1960.		
v.d. en Pirenne, L.P.			
Enquête	Betreffende de werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no.130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen, 4 bundels		

- in 3 delen. 1887.
- Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad no.1) 3e afdeling: Haarlem.
- Enschedé, A.J. De Haarlemsche Bleekerijen.
Overdruk: De Oude Tijd III 1870.
- Enschedé, Joh. 1) De fabriek van Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem.
Verslag no. XXX van de vergadering van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, afdeling voor werktuig- en scheepsbouw. 1908.
2) Het bedrijf der Enschedé's.
Voordracht ter gelegenheid van de aanstaande viering van het 200-jarig bestaan van het bedrijf. 1903.
- Everwijn, J.C.A. Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland. 2 dln. 1912.
- Feith, J. Wat Columbus heeft meegebracht.
Droste's Cacao- en chocoladefabrieken. 1930.
- Figée-Haarlem-Holland Geschiedenis en ontwikkeling van de N.V. Haarlemsche machinefabriek van de Gebr. Figée. 1962.
- Fruin, R. Het karakter van het Nederlandsche Volk (1871).
Verspreide Geschriften I. 1900.
- Gedenkboek-Beynes Een eeuw van arbeid.
1838 - 1938 (door H. Asselberghs). 1938.
- Gedenkboek der Nederlandsche Handel-Maatschappij.
1824 - 1924. 1924.
- Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Haarlem en omstreken.
1852 - 1952 (door J.C. Mollerus). 1952.
- Gedenkboek ter herinnering aan het 75-jarig bestaan der Haarlemsche Kamer van Koophandel en Fabrieken. 1927.
- Gedenkboek Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij.
1839 - 1889. 1889.
- Gedenkboek Werkspoor. 1827 - 1952. 1952.
- Gedenkboek ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen. 1893.
- Gelder, H.A. Enno van Vijf Eeuwgetijden. 1948.
- Geudeker, Th.C. Nijverheidsregistratuur in Nederland. (De voornaamste vormen van nijverheidsregistratuur en de bestanddelen der nijverheidsstatistiek). 1931.
- Goedkoop, P. Mededeeling betreffende de voorgenomen oprichting van eene vereeniging tot behartiging van de belangen van het personeel, verbonden aan de

- „Werf Conrad". 1893.
- Gorter, R.A. en de Vries, C.W. Gegevens omtrent den Kinderarbeid in Nederland volgens de enquêtes van 1841 en 1860. Economisch-Historisch Jaarboek, deel VIII, 1922.
- Haarlem als industriestad. Uitgave van het departement „Haarlem" der Maatschappij van nijverheid.
- Handelingen van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van nijverheid. 1840 - 1890.
- Hasselt, J. van Bladzijden uit de geschiedenis der Nederlandsche nijverheid. 1917.
- Hees, P. van Facetten van de fabrieksnijverheid in Utrecht in de periode 1850 - 1900. Utrechtse scriptie 1960? (in machineschrift).
- Hildebrand, Camera Obscura. 1864⁶.
- Hoefnagels, J.S.J. Een eeuw sociale problematiek van sociaal conflict naar strategische samenwerking. 1957.
- de Hollandsche Steden, 3 maandelijks periodiek, gewijd aan handel, industrie en kunst. Haarlem - nummer. 1928.
- Huizinga, J. 1) De betekenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving. Verzamelde Werken II. 1948.
2) De opkomst van Haarlem. Verzamelde Werken I. 1948.
- Hulswit, J.P. Een goed bereikbare spoorweg- en overlaadhaven voor Haarlem. 1914.
- Idenburg, Ph.J. Geschiedenis der Nederlandse Statistiek. 1946.
- Jaarboekje voor de stad Haarlem, 1847 - 1848 - 1857.
- Jaarboekje uitgegeven door de Vereeniging tot bevordering van Volksgezondheid te Haarlem. 1878 - 1882.
- Jaarcijfers uitgegeven door de Vereniging voor de Statistiek in Nederland over 1881, 1890, 1901.
- Janssen van Raaij, H. L. Kroniek der stad Haarlem van de vermoedelijke stichting der stad tot het einde van het jaar 1890. 1890.
- Jacobs, Aletta H. Herinneringen. 1924.
- Jonckers Nieboer, J. H. Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen. 1907.
- Koenen, H. J. Voorlezingen over de geschiedenis der nijverheid in Nederland. 1856.
- Koning, L. de Tafereel der stad Haarlem, deel II. 1807.
- Kurtz, G. H. 1) Beknopte geschiedenis van Haarlem. 1946.
2) Geschiedenis van Joh. Enschedé en Zn. 1703 - 1903. 1953. (Onvoltooide drukproef, niet verschenen.)
3) Armenzorg in Haarlem in vroegere tijden. Haarlems Jaarboek. 1938.

- 4) De nijverheidstentoonstelling te Haarlem van 1825. Haarlems Jaarboek 1939.
- Lips, H.C.M. Spijsuitdeling, 150 jaar geleden. Haarlems Jaarboek 1944/45.
- Loenen, J. van De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600. 1950.
- Maenen, A.J.F. Petrus Regout 1801 - 1878.
Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht. 1959.
- Mandele, K.E.v.d. Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw. 1933.
- Manger, J.B. Thorbecke en de Historie. Bijdragen tot de kennis van het Nederlandsch Liberalisme. 1938.
- Mansvelt, W.M.F. 1) Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, 2 dln. 1924 - 26.
2) Iets over de Haarlemsche Katoenfabrieken. Eigen Haard 50e jaargang no.13. 1924.
- Marcus, H.A. De Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland. 1927.
- Nierop, Leonie van De bevolkingsbeweging der Nederlandsche stad. 1905.
- Nieuwenhuis, G.M. De stad aan het Spaarne in zeven eeuwen. 1946.
Notulenboeken van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Haarlem (geschreven).
1852 - 1857 1872 - 1880 1897 - 1903
1858 - 1863 1881 - 1888
1864 - 1871 1889 - 1896
- Notulen van Burgemeesters en Wethouders der stad Haarlem, 1822 - 1851. (geschreven).
- Open brief aan den Redacteur van „De Standaard” door Patrimoniumsafdeeling „Haarlem”. 1892.
- Ottevangers, F. De sociaal-economische structuur van Haarlem en omgeving. 1943.
- Overmeer, W.P.J. Kroniek van Haarlem sedert 1850. z.j.
- Portielje, D.A. De handel van Nederland in 1844 en middelen tot opbeuring voornamelijk in betrekking tot de wetgeving. 1844.
- Posthumus, N.W. 1) De geheime lijnwaadcontracten der Nederlandsche Handelmaatschappij (1835 - 1854). Economisch-Historisch Jaarboek, deel II. 1916 p. 3 - 207.
2) Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche grootindustrie. E.H.J. I 1915 p. 74 - 84.
- Postmus, J. Een onderzoek naar omvang en aard van de bevolkingsconcentratie in Nederland sedert 1830. 1928.
- Prinsen-Geerlings, H.C. Haarlemsche gebruiken omstreeks 1870-1880. 1932.

Reglement	voor de werkplaatsen te Haarlem. Oktober 1877. (Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij).
Regtdoorzee Greup - Roldanus, S.C.	Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen. 1936.
Ridder, J.	Een conjunctuur-analyse van Nederland, 1848-1860. 1935.
Rogier, L.J.	Katholieke Herleving. Geschiedenis van Katholiek Nederland sinds 1853. 1956 ² .
Roland Holst, H.	Kapitaal en arbeid in Nederland. Bijdrage tot de economische geschiedenis der 19e eeuw. 1909 ³ .
Rüter, A.J.C.	1) De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland. 1935. 2) Rapporten vande gouverneurs in de provinciën. 1840-1849. Periodieke rapporten III. 1844-1845. 1950.
Sautijn - Kluit, W.P.	De Haarlemsche Courant. 1873.
Schilstra, W.N.	Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw. 1940.
Schmitz, H.	Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een onderzoek naar enige aspecten van de economische en sociale geschiedenis van de stad in de jaren 1850-1900. 1962.
Sée, H.	Ontstaan en ontwikkeling van het moderne kapitalisme. 1952.
Sickenga, F.N.	Geschiedenis der Nederlandsche belastingen sedert 1810. 1883.
Slob, W.	De nijverheidstentoonstelling van 1861 bracht Haarlem twee maanden in feestroes. Tijdschrift Mij. voor nijverheid, 10e jg. 1961.
Sneller, Z.W.	1) Economische en sociale denkbeelden in Nederland in den aanvang der negentiende eeuw. (1814-1830). 1922. 2) Anderhalve eeuw stoomwezen in Nederland. De Ingenieur, 52 jg. 1937.
Spigt, P.	A.H.Gerhard, vrijdenker, socialist en opvoeder. Een keur van zijn opstellen. 1949.
Staat	van de Nederlandsche Fabrieken volgens de verslagen der Gemeenten. (Uitgave Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid) 1859.
Sterck - Proot, J.M.	Oude Haarlemsche bleekerijen, ons vakblad. 16 jg. no. 9. 1930.
Thorbecke, J.R.	Verhandeling over den invloed der machines op het samenstel der maatschappelijke en burgerlijke

- betrekkingen.
In: Boersema, K.H. - Johan Rudolf Thorbecke, een historisch-critische studie. 1949. Bijlage III. p. 458 - 470.
- Thurlings, Th. L. M., Nederland en de wereldmarkt, 1860 - 1914. Economisch - Historische opstellen, geschreven voor Prof. dr. Z. W. Sneller. 1947.
- Tijn, Th. van 1) Op de drempel van de nieuwe tijd; Nederland omstreeks 1870. Algemene geschiedenis der Nederlanden X. 1955. Hoofdstuk XI.
2) Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876. Amsterdam 1965.
- Verberne, L. G. J., 1) De Nederlandsche arbeidersbeweging in de negentiende eeuw. 1940.
2) Geschiedenis van Nederland o.l.v. H. Brugmans, deel VIII. 1950.
- Verordening bij heerschende besmettelijke ziekten, die voor den algemeenen gezondheidstoestand gevaarlijk kunnen geacht worden. 1858, 1871, 1873.
- Verslagen van den toestand der gemeente Haarlem, door Burgermeester en wethouders uitgebracht aanden gemeenteraad. 1851 - 1900. (Gemeenteverslagen).
- Verslagen van B. en W. van Haarlem aan den Gouverneur van Noord-Holland (Jaarlijks verslag krachtens de aanschrijving van 30 april 1821 no. 4/1587.). 1831 - 1851 (geschreven).
- Verslag van den toestand der Provincie Noord-Holland gedaan aan de Provinciale Staten van dat gewest door de gedeputeerde staten. 1861.
- Verslagen van de Maatschappij tot „Nut van 't algemeen”. Departement Haarlem 1873, 1874.
- Verslagen der Vereeniging „Weldadigheid naar Vermogen” te Haarlem. 1891 - 1902.
- Verslagen der Vereeniging tot behartiging der stoffelijke en zedelijke belangen der armen te Haarlem 1844 - 1900.
- Verslagen van de Vereeniging tot bevordering der volksgezondheid. 1876 - 1902.
- Verslag Algemeen Ziekenfonds voor den arbeidenden stand te Haarlem. 1859.
- Verslag van het onderzoek naar den toestand van woningen voor minvermogenenden, door de Vereeniging tot bevordering der volksgezondheid te Haarlem. 1882.

- Vleggeert, J.C. Kinderarbeid in Nederland, 1500 - 1874. Van be-
rusting tot beperking. Assen 1964.
- Vogelzang, I. De drinkwatervoorziening van Nederland voor de
aanleg van de drinkwaterleidingen. 1956.
- Vooy's, A.C.de De sterfte in Nederland in het midden der 19e eeuw.
Een demografische studie. Tijdschrift Ned. Aard.
Gen. 68 dl. 1951 p. 233 - 271.
- Vrankrijker, A.C.J.de 1) Het wervende woord. Geschiedenis der socialis-
tische week- en dagbladpers in Nederland. 1950.
2) Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der
meningen over de sociale kwestie in de 19e eeuw
in Nederland. 1959.
- Welderen Rengers, Schets eener parlementaire geschiedenis van Ne-
derland van 1849 tot 1891. 2e bijgewerkte druk.
1907 deel I en II.
- Werf Conradte Haarlem Eigen Haard, 24e jg. no. 47 en 48. 1898.
- Westerman, J.C. Geschiedenis van de ijzer- en staalgietery in
Nederland. 1948.
- Wieringa, W.J. 1) Economische heroriëntering in Nederland in de
19e eeuw. 1955.
2) Een lang verwacht handboek. Tijdschrift voor
geschiedenis. 75². 1962.
- Wttewaall, G. Over de steeds toenemende armoede in het Konink-
rijk der Nederlanden. Tijdschrift ter bevordering
van nijverheid. 1e deel 1832 - 1833.
- Zwieten, P.J. van Bezoek aan de fabrieksterreinen Noorder-Buiten
Spaarne van de Haarlemsche machinefabriek, vh
Gebr. Figée. De Ingenieur. 36 (1921).

SAMENWERKING TUSSEN HISTORICI EN BEOEFENAREN DER HISTORISCHE PEDAGOGIEK

„Eene kostschool in 1795”

Wat ons persoonlijk in de studie der historische pedagogiek in hoge mate boeit, is naast de geschiedenis van het pedagogisch denken de geschiedenis van het pedagogisch handelen, punt I a dus van de indeling die wij in het vorig nummer gaven (zie blz. 143). Over de geschiedenis van het pedagogisch handelen in Nederland is weinig bekend. Men kan afgunstig blikken naar Frankrijk, waar Ph. Ariès zijn: „L'enfant et la vie familiale” (Paris 1960) kòn schrijven. Zo ver zijn wij bij lange na nog niet. Laten wij, al is het een droeve historie, iets citeren uit een klein, onbekend geschriftje, bijgift op een auctie, ge-

schreven door J. Decker Zimmerman, Evangelisch-Luthersch Emeritus-Predikant, 1863, „opgedragen ter gelegenheid van zijn 'gevierden 78sten' geboortedag, aan zijne kinderen en vrienden. Niet in den handel; doch te bekomen à 25 cent bij W.F. Dannenfelser, ten voordeele van 't Utrechtsche Evang. Luthersche wees- en oude mannen- en vrouwenhuis”. Het heet:

Eene kostschool in 1795; mijn verblijf aldaar

De ouders van Decker Zimmerman waren eind 1794 naar Berbice vertrokken. Hij zelf, bijna 10 jaar oud, was met een jonger broertje in het vaderland achtergebleven en „toevertrouwd aan twee mijner inden deftigen stand te Amsterdam gevestigde ooms; een derde oom belastte zich met mijnen broeder”. Hij werd in de buurt van Amsterdam ter kostschole gedaan. Vermoedelijk hebben de deftige ooms, misschien ook de ouders, onvoldoende geïnformeerd en daardoor een ondoordachte beslissing genomen, die een stuk kinderleven tot een hel gemaakt heeft. Tot de geschiedenis van de pedagogiek behoort nu eenmaal ook het onpedagogische handelen. We citeren verder zonder commentaar, maar in vereenvoudigde spelling. Aan het hoofd stond de „bewindvoerende kinderdriller, Meester Sw-”.

„Enkel, zonder met al te sterke kleuren, evenmin hier als bij iets van 't verdere, te willen penselen, scheen 't aldaar toegelegd op aan de kinderen te nemen proeven, wegens 't minimum van spijs, waarmede men ze te zijner tijd nog levende, ware 't ook schier als skeletten, aan ouders, voogden enz. weder in handen konde spelen, zonder misschien van die kant te komen in enig gedrang”. Bewijzen? „.... dat wij kost-jongheeren, stilling zoekende voor onze honger, lindebladen aten, van de achter 't huis staande bomen - dat niet zelden door dezelfde oorzaak, onze honger en 't pogen van die te stillen, de in de tuin staande kropsalade hare door ons er aan ontscheurde harten miste, en zich voordeed als door een schadend gedierte overvallen”. Zondags verdwenen de voor de „kollekteerzakjes” meegegeven stuivertjes deels in een bakkerslade.

In de winter van 1795, „die over 't ijs der rivieren henen, de Fransen, met hun geschut en ammunitie, ons in 't land bracht”, was „de ten onzent aanwezige aardappelen-voorraad zoet geworden, zodat hij smaakte als geheel doorsuikerd. Eten mochten wij thans zoveel het ons gelustte”. Ook van zg. Turkse bonen. „Geweldig zwollen ze, gekookt wordende, op, zodat we, appetijtvol er overheen gevallen, aan een acht- of tiental er van, als ene prop ons voor de maag rakende, genoeg hadden: een uur later gierden we reeds weder van de honger. Zo mede, wanneer het de dag was van dus genaamde groenerwtensoepp of snert. Wij visten dan naar ene enkele daarin verdwaald geraakte erwt of erwtsgelijke; terwijl we, na tafel, kinderlijk-lichtzinnig ons in de vrije lucht vermaakten met, springende, de massa vochts, door ons verzwolgen, ons in de holle magen te horen klokken”.

De straf - „'t Was in die dagen de tijd nog van de plak”. „Mij geheugt als hadde 't in mijn bijzijn pas eerst zich toegedragen, dat een bij ons schoolgaand 13 jarig meisje, de geduchte kathedertappen opsteeg, en, 't schier

bestervende, vijf en twintig (zegge 25!) welgerichte plakken, verdeeld over beide handen, met ene woede zich te zien toetellen, die, hoemeer de straf-oefenaar, kastijdende, zich opwond, hem niet dan te zichtbaar, en in die mate schrikwekkend, op 't bleker en bleker wordend gelaat lag". „De arme delinquent was weinig bleker dan haar beul".

Uitvoerig vertelt Decker Zimmerman, hoe hij door zijn slaapgenoot, „Huibert V- geheten, drie à vier jaar in leeftijd mij vooruit", geestelijk gemaltraiteerd werd. Hij voelde zich „overgegeven aan ene soort van jonge, kwade demon". Het onderwijs - „Niet veel", zeide ik, viel er op dit non-plus-ultra school-gesticht te leren en ik ook, dunkt mij, leerde er weinig, of 't mocht enige voortgang in mijn kinderlijk handschrift geweest zijn, waarop toenmaals, meer dan wel soms later, de toeleeg geheel bij uitstek mede gericht was - gesteund trouwens door enen voorgang der onderwijzeren zelven, die later, scheen 't mij, wel eens iets liet te wensen".

Een jaar ongeveer is Decker Zimmerman aan „'t aan hem beproefde honger-en strafstelsel" onderworpen geweest; toen zag hij zich verplaatst naar een andere school - „aan de lage Vuursche", aan welke school „vergelijkend de hoogste lof" wordt toegekend.

Meester Sw- stond toen, „geschouderd het geweer, toen „snaphaan" meest geheten, manhaftig en blakende pro patria et libertate, gelijk zo velen dit in die dagen deden, daar dan met allen in 't gelid, ja zelfs als „vleugelman" vooraan, doende met graviteit wat hem te doen viel, gekleed in rok, vest, korte broek en kousen. „Een smalle witte stropdas, met van achteren zilverengesp, knelde hem om de hals; zilveren schoengesp, ronde hoed en daaronder witgepoederde, ronde pruik voltooiden 't voorgesteld kostuum". We kennen het van vele achttiende-eeuwse prenten. Meester Sw- was klaarblijkelijk wel een goed patriot.

En hierbij laten we het. Met veel belangstelling zien we uit naar enige reactie.

Dr. I. van der Velden

Boekbespreking

Jack Lindsay - Our Celtic Heritage - London 1962, geb. 10 s 6 d.

Dit boekje van 132 pagina's zal gevolgd worden door Our roman heritage, Our saxon heritage and Our norman heritage. Wie zich wil verdiepen in de perioden, die aan de eigenlijke Engelse geschiedenis voorafgaan en er aan ten grondslag liggen, zal in dit boekje veel vinden wat uiteraard in de boeken over Algemene Geschiedenis (om die term te gebruiken), zelfs in handboeken, ontbreekt.

Achtereenvolgens komen de vroegste tijden, de Keltische krijgsman, de Kelten

in Engeland, de instituties, middelen van bestaan, nederzettingen, sport, kunst en architectuur, wegensstelsel, godsdienst, taal en literatuur aan de orde. Het boekje is voor jongelui geschreven en ik geloof wel, dat de toon bij hen zal aanslaan. Wie als leraar of als belangstellende leek iets over de Kelten wil weten kan beter T.G.E. Powell, *The Celts* (1958) ter hand nemen. Maar voor het doel, waartoe het is uitgegeven, zal het zeker voldoen. Onze jongelui moeten, naast een grote historische belangstelling ook over een zeer goede kennis der Engelse taal beschikken. Dat zal wel een bezwaar zijn om het voor de schoolbibliotheek aan te schaffen. Wie over dit bezwaar heenstapt zal zich stellig niet bekocht voelen.

v.d.H.

* * *

Prof.Dr. W. Jappe Alberts - De middeleeuwse stad -

Paul E. Van Reyen - Middeleeuwse kastelen (aldus de omslag; op het titelblad staat: *Middeleeuwse kastelen in Nederland*), Bussum, 1965, f 5,90. Deze aantrekkelijk uitgevoerde, op goed papier en met duidelijke letter gedrukte boekjes zijn resp. nummer 6 en 9 in de Fibulareeks, een reeks die onder auspiciën van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.) en onder hoofdredactie van H.Dijkstra verschijnt bij C.A.J. van Dishoeck. De boekjes, met hun geplastificeerde omslag heel wat prettiger te hanteren dan de doorsneepocket, zijn wel in de eerste plaats voor de leerlingen bedoeld en als zodanig ook in de leerlingenbibliotheek uitstekend op hun plaats. Het werkje over de kastelen bevat tussen de 120 blz. tekst ruim 30, merendeels zeer geslaagde, foto's op kunstdrukpapier en een groot aantal tekeningen. Verder (blz. 120 - 131) een verklarende woordenlijst, eveneens met verduidelijkende tekeningen, een beknopte lijst van middeleeuwse kastelen, gerangschikt naar provincies, met bijzonderheden over de huidige toestand (blz. 132-142), literatuuropgaven en een register. Het is geen studie die men ademloos uitleest, maar leerlingen die bijv. op dit gebied een werkstuk willen maken, zullen hier veel van hun gading kunnen vinden. Het boekje over de middeleeuwse stad (ook hier blijkt bedoeld te zijn: in de Nederlanden) heeft uiteraard minder het karakter van een opsomming. In de 100 blz. tekst worden achtereenvolgens besproken: het bestuur, het economische leven en het dagelijks leven (althans die aspecten daarvan die niet reeds bij de beide eerste onderwerpen ter sprake kwamen). Na de tekst volgen een glossarium, noten, literatuur en een register. Vooral dit laatste is toch wel voorbeeldig te noemen. Bij menig werk met meer pretenties ontbreekt een register nogal eens! Enkele tekeningen en 25 foto's verlevendigen het geheel. Ook in dit boekje vinden de belangstellende leerlingen weer een groot aantal interessante gegevens in kort bestek bijeen.

v.C.

HANNS-WOLF RACKL

DUIK IN HET VERLEDEN

MET VELE, BIJZONDERE FOTO'S: ZWART-WIT EN KLEUR

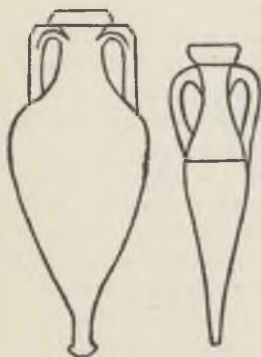
TEKENINGEN VAN MIMI MEYER

232 BLZ. GEB. F 14,90

Moderne apparatuur stelt mensen van nu in staat steeds dieper te penetreren in de geheimzinnige waterwereld van zeeën, rivieren en meren. Mannen dalen af onder water. Zij speuren daar naar de geschiedenis der mensheid – een boeiende schatgraverij die een enorme dosis durf, geduld en sportieve behendigheid vraagt.

Hanns-Wolf Rackl is zelf een van hen en vertelt dus uit eigen ervaring over hun vaak gevaarlijk werk.

Hij volgt de duikers bij hun adembenemende avonturen. Belicht de fascinerende vondsten – uit de Vikingentijd, de Romeinse oudheid, de bloeiperiode van de Egyptische cultuur en uit talrijke belangwekkende plaatsen en tijden der historie. Zó laat hij de geschiedenis zien in het glanzende, andere perspectief der onderwaterarcheologie.

VAN GOOR ZONEN DEN HAAG

In de boekhandel verkrijgbaar

Er zijn
nu reeds
zes
deeltjes van onze succesreeks
Kleio geknipt
beschikbaar
voor uw geschiedenisles.
Voor een dieper doorleven
en blijvender verwerken
van het historie-onderwijs
zijn deze bescheiden
maar briljante boekjes ideaal.
Stimuleert ook ú
reeds de aandacht
van uw leerlingen met
Kleio geknipt?
Dit zijn de enige 'hulpboekjes'
die het programma
niet verzwaren, maar verlichten
en aantrekkelijker maken.
Tot nu toe verschenen:
De oude beschavingen
De klassieke wereld
Middeleeuwen
De zestiende en zeventiende eeuw
De achttiende eeuw
De negentiende eeuw
Van Goor Zonen Den Haag